Handlingar och utfall.
En diskussion om samhandlingslogiker

BJÖRN ERIKSSON

Inledning

Sociologins handlingsbegrepp har en tendens att vara vad man kunde kalla "monadiska",[1] slutna i sig själva och svåra att länka till andra sociologiska begrepp och därmed till andra analysnivåer. Ett frapperande undantag från detta finns, det rationellt instrumentella handlandet med dess utveckling till rational choice och därmed till en övergripande sociologisk analysansats. Inom denna ansats finns naturligtvis olika varianter, men gemensamt för alla är uppfattningen om en grundläggande och enhetlig rationalitet som något styrande för allt socialt beteende. Diskussionen nedan går emot föreställningen om och möjligheten av en sådan enhetlig rationalitet. Den utgår i stället från tanken att det sociala livet består och historiskt har bestått av ett flertal olika rationaliteter.[2] För att emellertid inte hamna i omöjliga formuleringssnår kommer jag att i stället för rationaliteter tala om handlingslogiker.

I uppsatsen diskuteras och illustreras två till varandra kopplade handlingslogiker, mellan vilka såväl antagonistiska som komplementära relationer kan utvecklas. Begreppet handlingslogik kommer att diskuteras längre fram i artikeln, men en mer sensiterande beskrivning måste tillhandahållas redan här för att göra diskussionen förståelig. Att en handlingslogik berör grunderna för socialt handlande framgår av termen själv. Den avgörande skillnaden gentemot rationaliteten är att man i fråga om handlingslogiker tänker sig den möjliga förekomsten av *olika* sådana grunder, till skillnad mot något en gång för alla givet. Utifrån olika handlingslogiker agerar man således på olika sätt, och logiken ger den kontext som gör handlandet förstå-

---

BJÖRN ERIKSSON är biträdande professor vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet. Hans intresseområden sträcker sig över sociologins historia och vetenskapssociologi, Senaste bok är *Praktiker, Värden, Vägval. Två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker*, Stockholm 1997.

Adress: Uppsala universitet, Sociologiska institutionen, Box 811, 751 08 Uppsala

eligt och meningsfullt. Ett välkänt exempel är Foucaults båda enheter "kroppens" respektive "tidens och rummets ekonomier"[3], där just termen "ekonomi" markerar en logisk struktur – fördelningen av vilka handlingar som är viktigare än andra.

En kort kommentar om artikelns form och utseende. Till skillnad från mina tidigare arbeten utgår denna artikel från ett enda ganska enkelt teoretiskt uppslag, ett uppslag som jag än så länge har svårt att se alla konsekvenser av. Artikeln är således första försöket dels att formulera uppslaget och dels att börja undersöka dess bärkraft. Formuleringen av uppslaget är förhoppningsvis ganska systematisk, den påbörjade undersökningen av dess bärkraft är det definitivt inte. Artikelns mest påfallande brist är kanske ändock dess avsaknad av positionering gentemot andra diskussioner kring handling och rationalitet i sociologin. Skälet till denna avsaknad är att vetenskapliga uppslag inte alltid beter sig enligt mallen. De har sin egen dynamik som författaren ofta får lov att underordna sig, det gäller helt enkelt att hänga på eller hoppa av. Likväl är det naturligtvis så att en sådan diskussion är ofrånkomlig om de nedan presenterade idéerna på sikt ska få någon tyngd. Min enda ursäkt härvidlag är att jag arbetar på att utveckla och utvidga denna diskussion till en bok i vilken en sådan positionering kommer att göras.

Artikeln pendlar mellan mycket abstrakta diskussioner å ena sidan och mycket konkreta exemplifieringar å den andra. Jag uppfattar detta som något signifikativt för handlingslogiker: de är analytiska instrument som i lika mån möjliggör övergripande abstraherande analyser, som kopplingar till konkreta exempel. Logikerna öppnar de monadiska handlingsbegreppen. I så måtto känns själva ansatsen mycket fruktbar.

Jag betraktar de två logiker vi kommer att diskutera som analytiska och teoretiska instrument eller verktyg. Ett verktyg är ju ett hjälpmedel avsett att lösa en viss sektion av praktiska problem. En hammare, en skruvmejsel och en skiftnyckel löser en begränsad mängd olika problem. De kan sällan ersätta varandra. De teoretiska instrument vi bygger och använder är av liknande slag. De kan användas på en viss grupp fenomen eller på en viss aspekt av den verklighet vi ägnar oss åt och skulle grovt missuppfattas om man betraktade dem som övergripande instrument.

Diskussionen kommer att föras i tre steg. Det första steget kommer att ta fasta på samhandlingarnas grundelement, de jag kallar nuhandlingen och nästahandlingen, som kommer att avslutas med en tablå över dessas kombinationer. Utifrån denna tablå kommer sedan två, vad jag kallar utfallslogiker, att formuleras. I samband med detta kommer vissa allmänna punkter kring begreppet handlingslogik att prövas. Uppsatsen avslutas sedan med en uppsättning illustrationer, där avsikten förvisso inte är representativitet eller belägg utan ett försök att visa de två logikernas förekomst och genomslag i en rad mycket vanliga sociala sammanhang.

Nästahandlingens problem

Några terminologiska bestämningar

Samhandlingar ingår i och förutsätter ett nät eller ett system av andra handlingar. Själva termen samhandling må därmed se ny och främmande ut, men begreppet ingår i något som förvisso inte är nytt inom sociologin – det som i en rad olika varianter brukar betecknas socialt handlande.[4] Den mest bekanta, ständigt framhållna formuleringen är naturligtvis Max Webers,[5] men skillnaderna mellan olika definitioner är små.[6] Det samtliga förmedlar är att en social handling är orienterad mot, beroende av eller påverkad av andra aktörer och deras potentiella handlingar: Vad gör den andre om jag gör detta?

Samhandlingar är därmed en undergrupp under kategorin sociala handlingar. Samhandlingar är de sociala handlingar som avser att mer eller mindre direkt *utlösa* handlingar från någon alter, eller som utgör svar på sådana handlingar.[7] Målet för en samhandling är alltså en annan handling. Häri föreligger naturligtvis en tidsmässig problematik: hur lång tid får gå mellan en handling och dess svarshandling för att de ska betraktas som samhandlingar? Hur länge ska en intention anses giltig och vem ska i tveksamma fall avgöra giltigheten? Detta leder i sin tur till definitionsmässiga problem kring aktörerna: i vilken mån ska ett följande av Guds bud ses som en samhandling? Jag har inga svar på dessa avgränsningsfrågor utan kommer i denna diskussion att se dem som marginella i relation till en kategori ganska oproblematiska samhandlingar. Av instrumentella skäl – jag vill nå fram till en formulering av de ovan antydda logikerna – kommer jag här att betrakta samhandlande som en situation där en handling leder till en något så när snabb svarshandling.

De samhandlingar vi kommer att diskutera tänkes äga rum inom olika *samhandlingssystem*. Det sociala systembegreppet har , liksom handlingsbegreppet, en lång historia inom sociologin, nästan alltför lång för att vara praktiskt hanterbar. I denna diskussion kommer systembegreppet att användas i en mycket reducerad, efemär, bemärkelse. Som samhandlingssystem kommer vi att betrakta alla någorlunda stadigvarande sociala samspel, samspel som på ett eller annat sätt kan urskiljas som en enhet, det vill säga något så när reglerade och kontinuerliga samhandlingar. Det betyder att "samhandlingssystem" kan användas för att beteckna såväl mer stadigvarande vänskapsgrupper som organisationer och nationer. Skälet till att en sådan lös bestämning blir möjlig att använda är att systembegreppet fyller en enda uppgift i diskussionen: den utmönstrar på ett enkelt sätt de handlingar som inte kräver eller leder till svarshandlingar.

Systembegreppet, sådant det formulerats, ger en sorts tentativ plattform utifrån

vilken diskussionen kan föras. Dock för det med sig det problemet att diskussionens grad av abstraktion och därmed generalitet blir lite obestämd. Jag ser emellertid ingen möjlighet att göra något åt den saken på nuvarande stadium.

Nuhandlingar och nästahandlingar

Ett samhandlingssystem måste ha förmågan att etablera och vidmakthålla förtroende från sina medlemmar. Denna helt centrala förutsättning återgår på vad man kan beskriva som *nästahandlingens problem*, det vill säga vilken handling en aktör förväntar sig möta som svar på sin egen handling. Är det lönt att agera, att utföra en handling, och hur ska i så fall handlingen se ut? Vilka mer eller mindre fasta svarsmönster ställs en aktör inför? Det vill säga hur kommer ett system eller dess aktörer att svara på aktörens handlande. En handling får med stor sannolikhet helt olika karaktär och inriktning beroende på vilken nästa-handling en aktör förväntar sig som svar på sin nuhandling.[8]

Det finns två rimliga postulat att utgå från här, ett systempostulat och ett aktörspostulat. Som systempostulat kan man hävda att grundvillkoret för alla samhandlingssystem är att dess aktörer kan agera så att systemet upprätthålles.[9] Dess handlingslogiker, dess fastlagda sätt att handla och besvara handlande, måste framstå tydliga och giltiga. Ett sådant postulat implicerar också såväl kravet på som möjligheten för ett system att göra sig av med aktörer som på något sätt riskerar dess fortbestånd eller som hindrar andra aktörer att agera adekvat, även om en sådan åtgärd också medför en förlust för systemet. Aktörspostulatet, å andra sidan, består av en önskan att bli kvar i systemet, att inte utmönstras ur det, det vill säga att fortsatt kunna agera inom det. För ett sådant postulat behöver man inga vittfamnande argument, det är i huvudsak ett praktiskt postulat. Det är opraktiskt, och kan vara känslokrävande och kostsamt att bli utkörd ur Köpmannaföreningen, utfrusen ur vänkretsen, få sitt äktenskap havererat, bli friställd från sitt jobb, etc.

Att agera inom ett samhandlingssystem betyder då att agera mellan två orienteringspoler. En nuhandling, den handling vi är i färd med att begå, är relaterad till en föregåendehandling och utgör i så måtto ett svar på denna handling. Samtidigt är den också ett förslag inriktad på att utlösa och forma en nästahandling. Dåhandlingen tillhandahåller förvisso en del av betingelserna och villkoren för nuhandlingens utformning. Varje handling har ett historiskt förflutet, en historisk barlast. Handlingens riktning, dess syfte, dess impetus eller energi kommer emellertid inte bara från föregåendehandlingen utan framförallt från dess förhållande till en tänkt eller avsedd eller förutsatt nästahandling. [10]

När vi utför ett arbete mot betalning, gör vi det utifrån den självklara förutsätt-

ningen att vi som en kommandehandling ska kunna använda vår ersättning för detta arbete till något vi behöver eller vill ha. Som diskuterats i en rad studier vilar hela penningssystemet, liksom specifika valutor, på förutsättningen att dem vi ger pengar accepterar dessa på samma sätt som vi själva gör.[11] Om det visar sig att vi själva har en helt annan uppfattning om hur mycket vi bör bli betalda än den har som betalar oss eller om vår egen betalning för det vi åstundar inte skulle accepteras, eller bara accepteras till en del av det värde vi tänkt oss, har vi naturligtvis anledning att känna oss lurade, även om den omedelbara reaktionen inom ett stabilt penningsystem snarast är förvirring. Ett penningssystem vilar därmed på en hög prediktivitet i varje fall för de närmaste nästahandlingarna.

Ju värdefullare nästahandlingen betraktas som desto högre instrumentell värdepotential bär nuhandlingen. Det är nästahandlingen som ger nuhandlingen instrumentell mening och innebörd, det är den som gör nuhandlingen värd att utföra. När jag lämnar över mina pengar som betalning för det jag behöver, är det alltså mottagaren som därvid avgör, som därvid dömer, hur meningsfulla mina tidigare handlingar varit. Socialt handlande är därmed alltid förenat med osäkerhet.

Endast de handlingar som har ett intrinsikalt värde, det vill säga vars värde ligger i och upplöses av själva utförandet, kommer att stå fria från den förutsatta nästahandlingens inflytande. Det är emellertid få handlingar som är *exklusivt* av detta slag, och därmed få som inte i någon utsträckning är beroende av nästahandlingens utformning.[12] Handlingar av detta slag kommer vi heller inte att bry oss om i den fortsatta diskussionen.

Det är häri betydelsen av ett allmänt och övergripande systemförtroende ligger, oberoende av vilket system det gäller – det må vara en vängrupp eller ett penningsystem.[13] Utan en garanti om en nästa-handling, utan en säkerhet om *att* denna kommer att ta vid och utan en säkerhet *på vilket sätt* detta kommer att ske blir nuhandlingens hela värde prekärt. Att ringa efter brandkåren i stället för att langa hinkar med vatten visar sig meningslöst ur brandsläckningssynpunkt om inte brandkåren kommer. En sådan garanti är ingen enkel sak,[14] något som emellertid inte ska diskuteras i detta sammanhang. Då A agerar gentemot B är det för att B på något sätt skall agera i sin tur, och A:s handling är i varje fall försöksvis så utformad att B ska agera på det sätt A av någon anledning önskar. Det är härvidlag de "sätt" en svarshandling kommer att utföras på och dessas konsekvenser, som är föremålet för denna diskussion.

Komplexiteten mellan handlingar och svarshandlingar kan belysas av en sådan sak som just handhavandet av pengar. Att ha det förtroendet för pengar att man avyttrar sin egen tid, kraft och resurser för att få sådana i utbyte görs, i varje fall inom stabila ekonomier, utifrån en självklar föreställning om en nästahandling, där

dessa pengar i sin tur tillåter mig att begära tjänster eller varor av andra. Är jag det minsta tveksam till om en sådan nästahandling är möjlig, det vill säga att min motpart i sin tur kommer att acceptera pengarna,[15] eller bedömer jag att min nuhandling utgör en betydligt större insats än den projekterade nästahandlingen, blir nuhandlingen problematisk: ska jag dra ner på dess omfång; ska jag kräva mer pengar för den, skall jag eventuellt kräva något annat än pengar, det vill säga cigarettpaket eller framtida återtjänster? Vem eller vad kan garantera att nästahandlingen blir den jag räknat med?

B har naturligtvis alltid möjlighet att agera på sätt som A överhuvudtaget inte har förutsett, en principiell frihet som A i sin tur måste räkna med, ju mer i desto mindre grad de båda handlingarna är rutiniserade, det vill säga desto svagare samhandlingssystem de agerar inom.[16] Det är därför främlingen alltid på något sätt är hotande. Det är tveksamt vilka system han ingår i och vi kan inte avgöra hans nästahandling, varför värdet på det vi faktiskt gör aldrig kan skattas på förhand.

Det avgörande är emellertid att B utför *någon* nästahandling som svar på A:s handling, hur denna nästahandling än ser ut, *någon* handling som kan omvandla nuhandlingen till en föregåendehandling. Om B överhuvudtaget inte agerar får det till konsekvens att A:s handling inte bara blir meningslös – den har socialt sett inte ägt rum.[17] Handlingar utan konsekvenser och spår finns inte. Det är som att sträcka fram handen mot någon för att hälsa varvid denne helt enkelt vänder oss ryggen. En nuhandling blir meningsfull och värd att utföra först när den omvandlats till föregåendehandling. Den blir reell, verklig när den, som det heter, kan läggas till handlingarna, något som sker först i och med nästahandlingens konfirmering av den. En sådan meningsfullhetens eftersläpning är ju något som kännetecknar all social samvaro, och är en av de avgörande betingelserna för varför vi bygger system med uppgift att garantera svarshandlingar.

I nuhandlingens situation finns det emellertid ingen garanti för någon nästahandling, och därmed ingen garanti för att nuhandlingen är värd att utföra. Det som i stället måste till är en subjektiv förvissning, ett förtroende baserat på vår *kunskap om systemet*, att detta har en sådan handlingsgenererande kraft att en nästahandling kommer att äga rum givet att vår handling uppfyller systemets krav. Utan detta systemförtroende riskerar nuhandlingen att inte utföras, eftersom dess värde därmed inte ens kan skattas.

Det som står på spel är alltså ingenting mindre än handlandets meningsfullhet, det vill säga det centrala i all social samvaro, grunden för all social ordning. En situation där handlingarnas innebörd uttunnas, där man lika gärna kan göra det ena som det andra, där man kan möta vilka svarshandlingar som helst, är en anomisk situation: vi kan inte längre avläsa samhället. Förvissningen eller förtroendet för

handlandets meningsfullhet kan alltså under inga omständigheter äventyras av ett socialt system, eftersom detta då riskerar sin egen upplösning.

Diskussionen ovan kan dock behöva stabiliseras något så att vi tydligare ser vad den innehåller.

Nästahandlingarnas tablå

Här har vi nu vår aktör att undersöka, den välbekante A. A handlar, han agerar, han vill något, han är, i varje fall för stunden, fylld av kraft och vilja. Låt oss kalla det han gör Akt1 och låt oss för tillfället bortse från vad som kan ha föranlett denna handling och i stället koncentrera oss på vad han vill med den. Med de allra flesta handlingar är det så att dessa i sig inte är tillräckliga, de utförs inte bara för att utföras, även om sådant naturligtvis förekommer. De utförs inte heller bara för att tillskansa oss något, även om också sådant naturligtvis förekommer. Vår utgångspunkt är i stället att *en handling* allmänt sett *är inriktad på att utlösa en annan handling*, en Akt2 av något slag, kopplad till Akt1. Det är förmodligen också så att i de allra flesta fall är Akt1 inte ens ensartat inriktad mot Akt2 utan har siktet inställt mot någon AktN, långt fram i en potentiell kedja. Betingelsen för AktN är emellertid att Akt2, eller någon Akt2, blir av, så vi kan lika gärna koncentrera oss på denna, eftersom A inte kan hoppa över eller förbise denna hur inriktad han än är på AktN.

Aktörerna, A och B, har två viktiga egenskaper för vår diskussion, i övrigt kan de få se ut hur som helst. De har *social existens*, de vill säga de befinner sig inom oftast flera samhandlingssystem där de kan agera, där de, vill säga, har tillåtelse och möjlighet till detta. Dessa system kan vara olika i så måtto att vissa kan de utan problem gå in i och ut ur många gånger, som när man går och handlar, medan andra är sådana som man mer permanent vistas inom, som familjen eller arbetet, medan ytterligare andra är föremål för mer sällsynta visiter. Den sociala existensen definieras alltså i relation till ett visst samhandlingssystem och består av tillträdet till detta, A har tillåtelse att agera inom systemet. Aktörerna har också *handlingskapacitet*, det vill säga de har viljestyrkan att driva handlingen och de har kompetensen att genomföra den. De har med andra ord ett sådant kunnande, en sådan förmåga och eventuellt sådana instrument som kan behövas för att genomföra själva handlingen, när deras sociala existens väl har fastlagts.

Ofrånkomligt för samhandlingar är att Akt2 utförs av någon annan än A själv, av en aktör2, den nästan lika välbekante B. I ett sådant fall uppstår omedelbart det förtroendeproblem som antyddes ovan. Det blir därvid tydligt att förtroende har att göra med själva *förutsättningarna för att agera* överhuvudtaget, förutsättningar

som kan vara olika och som därmed kan ge olika mönster för handlandet. Förtroendet är länkat till en speciell handlingslogik som avgör vilka svar man kan räkna med. A:s mål är ju B:s svarshandling och förutsättningarna för A:s agerande har att göra med dennes vetskap, gissning, förvissning eller kort sagt kunskap om hur B kommer att möta Akt1, eftersom B alltid har möjligheten att bemöta Akt1 på olika sätt. Kommer B att agera så att AktN blir möjlig, eller kommer B att agera på annat sätt.

Anslaget här skiljer sig på ett avgörande sätt från en rationell handlingsteori, den handlande och den samhandlande kan inte formuleras utanför sitt omgivande sociala sammanhang, med dess speciella sätt att bemöta handlingar. Den sociala ordning i vilken de ingår kommer att avgöra deras sätt att agera, genom de utfallslogiker systemet omfattar. För A och B är det därmed nödvändigt att känna till dessa logiker, att med andra ord kunna visa en *särskild* kompetens. Om detta mer nedan.

Situationen är alltså följande: A utför Akt1 där i varje fall ett syfte är att B därigenom ska förmås att utföra Akt2. Akt 1 kan naturligtvis vara av mycket olika slag. Det avgörande är emellertid att A måste anpassa sitt agerande till B, om hans handling ska resultera i det han tänkt sig. I denna vida mening ingår såväl att forma den egna handlingen som att, i den utsträckning han kan och har möjlighet till, forma B till att ta emot Akt1 på avsett sätt. A kan belöna B eller kräva handling av B om han har sådana resurser; han kan be om och ödmjuka sig inför B; han kan skapa en organisation, där han kan beordra B att handla. Han kan också se till att det ligger i B:s egenintresse att handla. Han kan reducera B:s handlingsalternativ till ett enda, det han själv är intresserad av och han kan lura B så att denne kommer att handla i god men falsk tro etc. Det avgörande för A:s handlande är emellertid hela tiden hans förmåga att föregripa vad B kan tänkas ta sig för, och denna förmåga är i sin tur beroende av A:s involvering i och kunskap om det samhandlingssystem han tillhör tillsammans med B.

B:s agerande kan därvid reduceras till tre sätt som i princip är användbara gentemot alla handlingar från A, tre sätt som naturligtvis kan anta eller ges en mycket stor mängd sociala uttryck och former. B kan, för det första, på olika vis *ta emot* och acceptera Akt1 och genom att utföra Akt2 vidarebefordra aktör A:s syften. B uppvisar därvidlag en konformitet gentemot A:s handling och intention. Att på detta sätt ta emot Akt1, säger inget om B:s sinnestillstånd inför detta. B som tunnelbanevakt till exempel kan vara helt likgiltig, han tar emot pengar och lämnar en biljett. Han kan också ta emot Akt1 med glädje som då han efter förfrågan bär hem skolböckerna åt den han i hemlighet beundrat. Men han kan också utföra Akt2 under stora mentala protester och reservationer, som då han som soldat får order att utföra det ena eller andra. Under alla omständigheter är det ändå så att B

konfirmerar Akt1, och därmed också A som legitim social aktör, som någon tillhörig samma samhandlingssystem. [18]

Principiellt finns det ju två sätt för A att försäkra sig om en sådan konformitet från B:s sida. Å ena sidan kan ju A anpassa sitt eget handlande till vad han vet, eller tror sig veta, att B accepterar – A underordnar sig systemets krav. Han modellerar därför sitt eget handlande så att det ska stöta på så litet motstånd hos B som möjligt. En speciell variant av en sådan anpassning är ju löften, där A förbinder sig till ett visst handlande, givet att B gör det ena eller det andra mothandlandet. Å andra sidan, om han har sådana möjligheter, kan ju A framtvinga det önskade beteendet hos B, genom hot om sanktioner eller annat, som han också vet att B böjer sig för – A styr systemet i en viss riktning. Dessa två sätt kan ju sedan också blandas i olika proportioner för att utlösa ett önskat beteende.

För det andra kan B på olika sätt tillbakavisa Akt1, och därigenom hindra eller gå emot A:s avsikter. Ett tillbakavisande eller ett förkastande av en handling kan emellertid göras på två sätt med mycket olika innebörder och konsekvenser. B kan för det första, av vilka skäl som helst, skjuta på eller hålla tillbaka Akt2 och försöka få A att i stället utföra en annan Akt1, en alternativ handling. Han kan kritisera Akt1 och föra upp handlingen till en diskussion där han försöker övertyga A om olämpligheten i att konfirmera Akt1. Han kan öppet vägra ta Akt1 på allvar och försöka skoja bort kravet på just denna Akt2, etc. Sammantaget kan han med bred arsenal markera att han inte tänker utföra Akt2, i varje fall inte på basis av den Akt1 han ställts inför. Ett sådant avvisande innebär eller medför *krav på en ny handling* eller nytt förslag till handling, ett krav på ett alternativ till den handling A utförde gentemot B, och som B förkastade. Samtidigt markerar en sådan efterlysning av ett alternativ att B ändock betraktar A som legitim aktör inom systemet.

Kraven på handlingsalternativ är det som på gott och ont inför dynamik i systemet. De löser något problem, de expanderar systemets möjligheter eller begränsar systemet till vad det kan klara av, de inventerar systemets kapaciteter etc. Men det visar också fram var systemets svagheter kan ligga, vad systemet inte kan klara av och öppnar därmed för ett ifrågasättande av hela systemet. På så sätt kan krav på alternativ, i varje fall på kort sikt, vara destruktiva. De underminerar systemets gängse mönster, de ifrågasätter rollfördelningen i systemet, de kan ifrågasätta mönstren och logikerna för handling. Och framförallt, resandet av krav på alternativ har inget slut. Kraven är därmed alltid förbundna med en risk för den som reser dem, risken att bli misstänkliggjord, risken att betraktas som opålitlig, liksom naturligtvis, risken att betraktas som otillräcklig. Samtidigt är på sikt alla system dödsdömda som inte tillåter sådana krav.

Ett avvisande kan emellertid också vara något annat än krav på alternativ. B kan,

som en andra typ av avvisande och som ett tredje principiellt svar på Akt1, besvara handlingen genom att *avvisa A som aktör*, som deltagare eller medlem i systemet. Detta kan ske på flera sätt. B kan exempelvis negligera Akt1, det vill säga förkasta Akt1 utan något erbjudande om en alternativ handling. B förnekar därigenom såväl handlingens som aktörens sociala existens. Ett sådant negligerande kan vara bokstavligt, men kan naturligtvis också ske på andra sätt. I den bokstavliga versionen vägrar B helt enkelt att uppfatta Akt1, att se Akt1, vilket medför att Akt1 socialt sett aldrig har funnits. Ett sådant bemötande är ju vanligt från barnkammaren till den internationella politikens värld, och kan få större eller mindre konsekvenser. I regel är ett sådant negligerande förbundet med en mycket stark förödmjukelse av A.[19] Att förvägra A möjligheten till en alternativ handling betyder att loppet är kört för A, vilket i sin tur betyder att den AktN som A ytterst varit inriktad på inte kan nås, i varje fall inte över B. Genom att B förkastar A:s handlingsförslag på detta sätt, genom att förvägra honom rätten till en alternativ handling, förkastar han också A som aktör överhuvudtaget.

Ett annat sätt för B att negligera Akt1, ett sätt man kanske inte omedelbart förbinder med detta, består i att lura A. B kan låtsas ta emot Akt1, eller B kan låtsas erbjuda A möjligheten till en alternativhandling, men i stället för att begå den Akt2 som A tänkt sig och som B låtsats göra, gör B i stället något helt annat. Detta får till följd att Akt1 egentligen inte hade något med det slutliga utfallet att göra, att Akt1 därigenom egentligen fullständigt förbisetts. Akt 1 blir en ickehandling och A en icke-aktör, trots sin uppvisade viljestyrka. Det är ju påtagligt att A härvidlag reagerar med minst samma förödmjukelse som i fallet ovan.

En tredje variant är mer direkt, där B helt enkelt gör klart för A att denne, genom att Akt1 har egenskaper som systemet inte accepterar, eller saknar sådana som systemet kräver, därigenom har placerat sig själv utanför systemet. A ges inget annat val än ett uttåg ur systemet, ett *exodus*.

Det är naturligtvis svårt att i detta sammanhang inte komma att tänka på Albert Hirschmans kategorier *exit, voice* och *loyalty*.[20] Karaktären hos dessa handlingsalternativ i Hirschmans diskussion finns naturligtvis med även i detta sammanhang men ur ett helt annat perspektiv. Det är ju härvidlag inte aktören som har att välja sitt handlingsalternativ. *Exit, voice* och *loyalty* finns snarare som en sorts egenskaper eller öppningar i det system gentemot vilket aktören orienterar sig och handlar. Det är B, samhandlaren, som avgör vilken öppning som blir fallet. Det är samhandlaren, inte aktören, som kan ge *loyalty*, som öppnar *voice*, och som genomför eller hotar med *exit*.

Ställer vi upp det här i en tablå med nuhandlingen på ena dimensionen, det vill säga Akt1 och A, och nästahandlingen, det vill säga B:s möjliga responser, på den

andra dimensionen kommer det att se ut så här. Tablån är alltså tänkt att läsas på så sätt att nuhandlingen, Akt1, medför en uppsättning möjliga responser från B:s sida, som i sin tur får olika konsekvenser för A.

Det är denna samhandlingsstruktur A ständigt står inför vid alla former av handling, en situation som ständigt involverar någon B och någon nästahandling. Alla samhandlingar kan reduceras till denna struktur, eller transformationer av denna,

Om B tar emot Akt1 betyder det alltså två saker: *B konfirmerar Akt1:s existens och konfirmerar samtidigt såväl A:s handlingskapacitet som hans sociala existens.*

Figur: Tablå över nästahandlingars konsekvenser

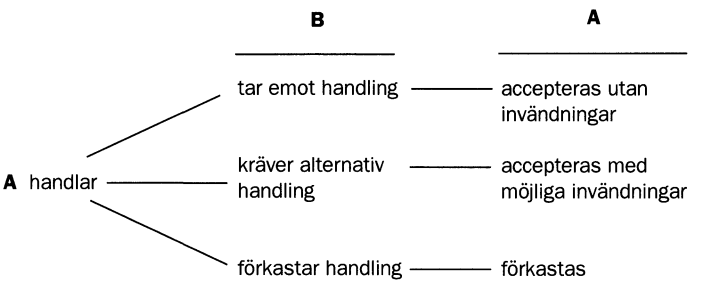

Detta är den maximala responsen för A, bättre kan det inte gå.[21] Hans handling observeras, värderas och utgör grund för en nästahandling. Handlingen får realitet och mening och omvandlas till en föregåendehandling. Samtidigt konfirmeras han själv som handlande, som legitim aktör, med tillräcklig kapacitet att genomföra handlingen, liksom att genomföra ett mer vidsträckt syfte inom vilket Akt1 och Akt2 finns med. Viktigast ur ett mer utsträckt tidsperspektiv är att aktör1 bekräftas som en fortsatt handlande, som en tänkbar fortsatt aktör, som en som även framdeles kan leverera nya nuhandlingar. Genom bekräftelsen blir alltså A en möjlig källa till fortsatt verksamhet inom systemet.

Om B i stället *tillbakavisar Akt1 och kräver handlingsalternativ* betyder det åter två saker: han gör motstånd på olika sätt gentemot Akt1; han kritiserar handlingen eller handlingsförslaget; han ändrar den; han blir upprörd över den, han blir generad över den, han agerar mot den, han skickar tillbaks förslaget till A och begär en ny, etc. Samtidigt konfirmerar han emellertid genom sitt eget handlande, genom sitt krav på en alternativ handling, A:s existens som just handlande inom systemet. Att gå emot en handling kan mycket påtagligt vara att bekräfta aktören.

Akt1 utgör därmed inte grund för någon nästahandling från B, vilket betyder att

A inte kan predicera vad B kommer att göra. Genom det faktiska sociala erkännandet erbjudes eller tillåtes eller avkräves emellertid A en ny nuhandling för B att agera utifrån. A kvarstår därmed i systemet som legitim aktör och systemet, om än inte alltid A, har i viss utsträckning gjort en vinst – en informationsvinst, som det lite tamt brukar heta – genom att en specifik handling utdömts som ej giltig eller ej möjlig eller ej lönsam eller ej rimlig, etc. Genom den förkastade Akt 1 har således båda aktörernas kunskaper om systemet liksom dess relationer till omvärlden ökat.

Om däremot B negligerar, bortser från eller ignorerar akt1, inte bryr sig om eller inte låtsas om akt 1, vägrar respondera på Akt 1, använder Akt1 för att lura A, eller för att förklara honom illegitim, blir situationen emellertid mycket annorlunda. Det betyder för det första att akt 1 inte tillåts tillföra systemet något, handlingen faller så att säga platt till marken, och förvägras social innebörd. Men det betyder också att A försvinner eller riskerar att försvinna ur systemet som aktör. En aktör som vare sig handlar, kan eller erbjuds handla är ingen aktör, och en handling som inte tas emot eller begärs ersatt är ingen handling. A blir osynlig i systemet och kommer därmed inte heller att tillhöra det, genom att han inte tillåts tillföra systemet något. Eller, A drivs mycket synligt ut ur systemet.[22]

Inte för att jag tror att ovanstående resonemang är svåra att visualisera men några exempel på situationer av nästahandlingar kan likväl vara bra att etablera inför nästa steg där diskussionen blir mer komplex.

Närmast till hands för min egen del ligger naturligtvis det vetenskapliga arbetet, något som trots sina individuella bidrag endast kan bedrivas under samhandling. Det vetenskapliga samfundet kommer därvid att utgöra det "system" vi förutsatt i diskussionen ovan. Förr eller senare måste det individuella arbetet möta systemet. A kan då i princip möta följande från sin publik eller samhandlare B. B kan ta emot det framlagda, acceptera det och göra det till sitt, varvid A:s handlingar bekräftas och får verklighet. Samtidigt bekräftas A:s handlingskapacitet i systemet: "Det är bra! Det ska bli spännande att se fortsättningen. Vad ska du ta itu med nu? " B är ju emellertid sällan så entydig, vilket var och en vet som lagt fram något på seminarium: "Grundtanken är nog bra, men du har ju alldeles misslyckats att visa dess konsekvenser. Diskussionen är för dåligt förankrad även om den är intressant." Den andra möjligheten är alltså att B begär ersättningshandlingar, alternativ till de redan föreslagna och framlagda. Det är naturligtvis inte lika förstärkande som den första möjligheten, men är ingen katastrof, och den som lagt fram några gånger har vant sig vid denna reaktion.

Den tredje möjligheten är emellertid katastrof. "Vad menar du med att lägga fram det här? Det här är ju under all kritik? Det går ju inte ens att diskutera?" Den tredje möjligheten är *exodus*. B begär ingen ersättningshandling eller alternativ, B

begär att A försvinner ur systemet, eftersom han inte har den handlingskapacitet som krävs. En sådan exodus är naturligtvis något allvarligt, främst för A naturligtvis, men också för B som därmed måste ta ett beslut vad systemet kan acceptera och vad det inte kan acceptera. En exodus aktualiserar alltid gränser, som under de två första alternativen aldrig behöver bli synliggjorda. Detta allvar medför också i de flesta fall en hel rad olika villkor, som förser exodus med bakvägar tillbaka in i systemet, för att minska de kostnader som en utstötning alltid för med sig. Det ska emellertid inte diskuteras i detta sammanhang.

Två handlingslogiker

En stor del av våra mest väsentliga handlingar, liksom dem vi lägger ned mest tid på, är upprepade sådana. Våra familjehandlingar, våra vänhandlingar, våra yrkeshandlingar och kanske våra medborgarhandlingar är alla sådana som vi får lov att upprepa gång på gång och utsätta för olika nästahandlingar. Detta får till konsekvens att A kan börja planera och anpassa sitt handlande till hur han med tiden vet, ganska väl till och med, hur B kommer att svara på hans handling. A kan därmed bli taktisk i sitt handlande och välja de nuhandlingar som han tror B tar emot. Det som ska diskuteras nedan är emellertid i huvudsak de strategiska val B *redan* har gjort inför A:s handlande och som A därmed möter och tvingas ta ställning till.

Om vi redan inledningsvis försöker sammanfatta den diskussion som ska föras nedan utmynnar den i uppfattningen att A måste agera utifrån det faktum att B kan företräda *två olika utfallslogiker för handlingar*, eller, som vi ska se, olika kombinationer av och konstruktioner utifrån dessa, och att A måste *veta* vilken av dessa han kommer att möta för att kunna handla rätt.

Dessa logiker utgår från aktörernas kortsiktiga preferensordning vad gäller svarshandlingar. Det är ju knappast svårt eller ens tvetydigt att upprätta en sådan preferensordning för A vad gäller B:s nästahandlingar. Denna preferensordning säger att A föredrar att B tar emot hans handling framför att B begär en alternativ handling och denna i sin tur framför att B negligerar eller likviderar hans handling, och därmed tvingar A till en exodus ur systemet.[23] Man kan naturligtvis, men behöver inte, skriva detta också på följande sätt, där mottagandet av en handling uttrycks med ett "plus", kravet på en alternativ handling med ett "plusminus", samt avvisande och exodus med en "minus": *A:s preferensordning* : + >+/- > -.

Denna preferensordning hör förmodligen till de mest belagda påståendena inom samhälls- och beteendevetenskap: människor föredrar att accepteras framför att åläggas omhandlingar, vilket ofta uppfattas som ett straff – de är i varje fall förbundna med kostnader. Och de föredrar i sin tur att bestraffas framför att neglige-

ras. Man söker belöningar och undviker bestraffningar men hur ogillade omhandlingar och bestraffningar än är, är de under nästan alla omständigheter att föredra framför negligering eller utstötning. Att synas är nästan alltid bättre än att aldrig synas.

Den fråga som ger sig själv för A är följande: givet ovanstående preferensordning, vad är viktigast för B, eftersom ordningen faktiskt ger utrymme för olika viktighetsfördelningar. Det vill säga hur ska A och B på bästa sätt hantera preferansordningen för att å ena sidan, naturligtvis, optimera belöningar och handlingsmöjligheter och å andra sidan och framför allt bygga en stabil social ordning? Ovanstående preferensordning ger ju nämligen utrymme för två radikalt olika logiker för B att välja mellan, varav ingen är självklart eller ens på kort sikt bättre eller mer självklar än den andra. Båda kan etablera hyggligt stabila sociala ordningar om än med inbyggda svagheter, och A ställs därmed inför valet mellan två olika strategier för att möta dessa utfallslogiker. Jag tror man kan formulera dessa relationer, det vill säga vad som är viktigast för B, i termer av ett *maximerings-* och en *minimeringsutfall.* [24]

För en maximilogik går den avgörande gränsen mellan plus och plusminus, mellan mottagandet av en handling och kravet på en ny och alternativ handling. I enlighet med ovanstående kan preferensordningen för denna utfallslogik formuleras på följande sätt – att observera här är att detta inte nödvändigtvis är A:s eller B:s preferensordning utan samhandlingssystemets:

Logiken för maximiutfall : + >+/- ≅ -.

Det vill säga viktigast för en maximilogik är att *framlagda handlingar* kan *tas emot.*[25] Denna logik söker på olika sätt fastställa mottagande som nästahandling, och kommer därmed att se krav på en alternativ handling som något som ligger mycket nära utstötning, som något som bara är steget före utstötning, som rent av är ett steg till eller skäl för utstötning.

Social stabilitet konstitueras inom denna logik av de *mottagna* nästahandlingarna, medan alla krav på alternativa sådana underminerar den sociala ordningen. Strategin från A:s sida består därmed i att han måste försöka undanröja risken för såväl plusminus som minus som möjliga nästahandlingar från B:s sida. A försöker därvid se till, försöker föregripa, att han inte möter kritik, avståndstagande, avslag på sin nuhandling utan godtagande, acceptans och bevillning. Det är bara om så sker som A kan vara säker på att kunna fortsätta som aktör inom systemet.

Strategin kan byggas upp medelst två instrumentuppsättningar. Å ena sidan kan naturligtvis A begränsa sig till de nuhandlingar han vet att B accepterar och tar emot, det vill säga A ålägger sig själv en rad *restriktioner* i sitt handlande. Å andra sidan kan han med hjälp av belöningar och bestraffningar, med maktmedel, söka få

kontroll över vilken nästahandling B kommer att leverera, det vill säga han försöker ålägga och vidmakthålla restriktioner för B:s handlande. Jag kommer nedan att illustrera dessa resonemang, varför jag här nöjer mig med att formulera dem.

För en minimilogik, å andra sidan, är negligering, utstötning, det avgörande hotet mot social ordning och social stabilitet. Det viktigaste för denna logik är att försöka *undanröja negligering och utstötning som möjliga svar.*[26] Denna logik kan på motsvarande sätt formuleras som *Logiken för minimiutfall:* + ≅+/- > -.

Logiken accepterar därför såväl plus som plusminus som tillåtna nästahandlingar. A kvarstår som aktör även om B:s nästahandling består av krav på alternativ. Utifrån denna logik accepteras A som aktör av B såväl vid kritik, avslag och krav på nyhandlingar som vid godtagande och bevillningar, och A kan agera utifrån den strategin att det avgörande är att möta något gensvar från B, vilket medför att han kan agera inom en vidare handlingsram än om han står inför en maximilogik.

Optimeringen härvidlag ligger alltså i att man accepterar möjligheten av negativa responser mot att man slipper utfärda de rent destruktiva. Ett sådant gensvar ger naturligtvis en något mindre grad av prediktivitet inom ett system, men om strategin lyckas kan denna mindre prediktivitet ändå kombineras med mindre drastiska utfall. Sannolikheten för minus, negligering och utstötning, borde bli betydligt mindre, vilket i sin tur leder till mindre aktörs- och kunskapsförluster.

För A:s del kan han agera utifrån en strategi där restriktioner och kontroll blir mindre omfattande, det vill säga mindre tydliga och försedda med svagare sanktioner, än i fråga om den förra strategin, det vill säga en gång till, A har råd att pröva fler möjligheter. Restriktionerna och kontrollen syftar ju här endast till att undvika negligering som nästahandling vilket förmodligen är lättare att åstadkomma om det är acceptabelt att avvisa nuhandlingar.

Styrkan i de två logikerna ligger i det förhållandet att ingen av dem bryter mot A:s preferensordning för nästahandlingar. Båda kan därför utan några alltför stora sociala hinder accepteras av vem som helst, trots att de i sina efterföljande praktiker kommer att inta diametralt olika positioner i fråga om väsentliga punkter, och därmed skapa diametralt olika sociala ordningar.

De två logikernas sociala potentialer

Det fruktbara med de två logikformuleringarna ovan är de mycket olikartade, nästan kontrasterande sociala konsekvenser de bär på. Hur ett samhandlingsssystem besvarar handlingsförslag och utifrån vilken logik det argumenterar för detta svarsmönster är något som får mycket stora och genomgripande följder för systemet.

I maximilogiken är mottagandet av handlingar den helt avgörande viktiga svars-

handlingen, medan krav på alternativhandlingar uppfattas ligga mycket nära krav på uteslutning av krävande aktörer. Ett system starkt präglat av en sådan logik kommer att nödgas betona vissa egenskaper på bekostnad av andra. Man kan här tänka sig det militära systemet eller en maffiaorganisation, eller andra starkt auktoritära och hierarkiska organisationer som exempel även om inte heller dessa, som vi ska se nedan, kan låta sig präglas uteslutande av denna logik, eller ens att det är uteslutande sådana system som har behov av denna logik.

Det avgörande för att överhuvudtaget kunna etablera ett sådant system är att reglera vem eller vilka som får ställa handlingsförslag och vilka som inte får det. En situation där alla inom ett system har rätt att ställa förslag kan inte kombinera detta med en maximilogik utan att systemet upphör att fungera. Antingen måste systemet tillåta krav på alternativ, så att olika handlingsförslag kan värderas, eller så måste förslagsställandet regleras. Det betyder att ett system med stark inriktning på en maximilogik måste ha starkt reglerade förslagsvägar och den vanliga sociala lösningen på något sådant är ju etablerandet av ranger. Ett system starkt präglat av maximilogik är således ett starkt hierarkiskt system.

Ett system där handlingar och handlingsförslag i huvudsak bara mottages blir ett system med mycket hög inre prediktivitet. Det blir en sorts välfungerande maskin. För att detta mottagande skall fungera, för att inte riskera att krav på alternativhandlingar reses måste ett sådant system ha mycket klara och distinkta gränser till andra system – man måste veta vilka som tillhör systemet, och därmed förväntas ta emot handlingsförslag, och vilka som inte gör det. Ett sådant system är tydligt, överblickbart och avgränsat , och kan därför utan svårigheter definiera sig i relation till sin omgivning. Det betyder att det har klara fördelar i att försvara sig mot attacker. Systemets medlemmar vet entydigt när systemet står under angrepp utifrån. En fördel i detta sammanhang är naturligtvis också förmågan att ta och genomföra snabba operativa beslut.

Sådana fördelar är naturligtvis eftersträvansvärda för en stor mängd samhandlingssystem. Problemet är emellertid att en alltför ensartad inriktning på denna logik också riskerar att föra med sig en rad svårigheter. Det helt överväldigande problem detta system måste lösa rör möjligheterna till information och tolkning av information dels om sig själv och dels om omvärlden. En logik som bara betonar mottagandet som värdefullt och alla krav om alternativhandlingar som suspekta och farliga, blir naturligtvis stängt för ny information och framförallt stängt för nytolkningar. Invändningar, motinformation, skilda uppfattningar och bedömningar får svårt att komma fram eftersom de som reser dessa i och med detta riskerar sin position i systemet, riskerar att uteslutas.

Ett sådant system må vara operationellt kraftfullt, men blir taktiskt mycket svagt.

Det kommer att agera som ingenjör Andrée och hans luftfärd. Invändningarna mot släplinorna kommer inte fram förrän det är för sent. Maximilogiken är därmed behäftad med två avgörande svagheter. För det första riskerar det att utsättas för stora aktörsförluster och därmed stora kapacitets- och kompetensförluster. Maximilogiken kan upprätthållas endast om den är vid liv, om det faktiskt är så att krav på alternativhandlingar riskerar att leda till uteslutning, och detta upprätthållande kan faktiskt ske endast under förutsättning att sådana uteslutningar också äger rum, vilket ofrånkomligen leder till förluster. För det andra leder dessa förhållanden – informationsbrist och aktörsförluster – till att den sociala dynamiken, förändringsbenägenheten och innovationsbenägenheten minskar, eftersom förslag till förändringar riskerar att betraktas som uteslutningshandlingar, det vill säga som förräderi, svek, insubordination, uppror eller liknande.[27]

Minimilogiken tillhandahåller omvända systemegenskaper. I och med att det avgörande målet är att undvika uteslutning kan alternativhandlingar, liksom förslag till och krav på sådana tillåtas i mycket stor utsträckning. Därigenom behöver förslagsställandet inte regleras, eftersom varje förslag kan värderas och motas genom krav på alternativ och motförslag. Därmed behöver heller inte systemet hierarkiseras i någon större omfattning. System ensidigt präglade av denna logik har därmed stor förmåga att behålla aktörer och stor förmåga att uppbåda och förvalta information liksom att föra fram nytolkningar av denna information. Rimligtvis präglas ett sådant system också av stark social dynamik. Exempelfallet för ett system präglat av denna logik är vänskapsgruppen och det vetenskapliga seminariet.[28]

Dess nackdelar är de omvända mot maximilogikens. I och med acceptansen för alternativhandlingar blir det för det första inte avgörande viktigt *vem* som kräver en annan handling. Möjligheten att resa sådana krav står öppen för alla inom systemet och till och med för sådana som är utanför detta. Vilka som är legitima aktörer inom systemet blir därmed en ganska oviktig fråga, och systemet riskerar att bli otydligt i sina konturer. På samma sätt kommer det att få en lägre grad av prediktivitet i och med att det ofta är svårt att avgöra vilka handlingar som kommer att bli bestämmande för dess operationer. Ytterst manifesterar sig detta i stora operationella svårigheter: hur ska man till slut bestämma sig för vilket av alla förslag man ska satsa på. Ett system präglat av minimilogik får med andra ord en låg operativ förmåga.

Utmärkande för de två logikerna är alltså att de, var och en, tillhandahåller en uppsättning basala egenskaper för samhandlingssystem, ramar för systemens möjligheter att fungera och verka, men var och en bara en del av de egenskaper som behövs för ett system som agerar och fungerar tillsammans med andra system.. Detta får en rad konsekvenser där vissa kan formuleras redan här.

För det första vill jag påstå att de två logikerna i grunden inte kan nå varandra, inte kan byggas samman till en enhetlig logik. De kommer ständigt att hamna i konflikt, att vara antagonistiska och eftersom denna konflikt berör själva utfallslogiken, förutsättningen och måttstocken för hur man kan handla, kan den aldrig upphävas eller smälta samman. De kan naturligtvis hamna i samma handlingslägen – vid acceptans respektive utstötning, och kan därför under vissa omständigheter bilda allianser. Dock medför innebörden i vad som är eftersträvansvärt respektive vad som bör undvikas, att även till synes likartade nästahandlingar blir olika.

För det andra kan inget socialt system överleva som tar fasta enbart på den ena av de två logikerna. Ett system helt präglat av en maximilogik kommer att självdö av bristen på social dynamik, bristen på relevant information och nytolkningar, samt eroderingen av kompetens och kapacitet. Sådana system måste hitta former för att tillåta alternativhandlingar. Ett system helt präglat av en minimilogik kommer på omvänt sätt att upplösas. Om inga gränser kan etableras eller vidmakthållas för alternativhandlingar eller krav på alternativhandlingar kan systemet dels inte avgränsas, dels saknar det möjlighet att försvara sig självt. Ett sådant system måste finna öppningar för att begränsa alternativhandlingarna, det vill säga det måste aktivera möjligheterna till utstötning.

För det tredje och som en följd av detta måste logikerna kombineras , byggas samman inom de system där de verkar. Sådana sammanbygganden kan man finna i alla reella samhandlingssystem även om de till sin form kan variera högst avsevärt.

Om rationalitet, handlingslogiker m.m.

Låt mig nu göra ett försök att lite mer riktat diskutera det som denna uppsats handlar om – det jag i inledningen beskrev som handlingslogiker. Vad dessa mer ytligt består av förstår man ju av själva uttrycket. De är "logiker" för handlandet, grunder för handlandet, mönster för prioriteringar, eller, med ett engelskt uttryck, *rationales* för ens handlande, med andra ord något som tillhandahåller ett handlingsförnuft. De är de grunder som gör att man något mer enhetligt och principiellt kan motivera sitt handlande, som gör att man kan undvika rena *ad hoc* motiveringar eller konstateranden och beklaganden om att "det bara blev så". Utmärkande för en "logik" är ju en alldeles speciell egenskap . En logik är *tvingande*. Den går inte att komma ifrån, en logik tillhandahåller en uppsättning måsten. Som sådana begreppsliggjorda grunder för handlandet står logikerna naturligtvis inte ensamma i beteendevetenskapen. En rad andra begrepp söker sammanfatta samma saker som exempelvis "rationalitet", "ideologi" m m. Det är därför befogat att lite närmare

försöka precisera vad termen står för och vari den skiljer sig från dessa. Jag kommer inte att komma särskilt långt i denna uppgift, får jag medge, men några bestämningar kan kanske ge underlag för en mer preciserad diskussion. Vare sig termen eller de bestämningar termen står för är ny i samhällsvetenskapen.[29] Det som möjligen skiljer denna diskussion från tidigare är den större förklarande tyngd logikerna här får.

Ett första beaktande härvidlag är att begreppet handlingslogik omfattar en mycket vid kategori fenomen, och för att exemplifiera dessa liksom att få material till en diskussion, bör ramen från den tidigare diskussionen något vidgas. Jag har där betecknat de två preferensordningarna ovan som handlingslogiker, vilket jag menar att de är och jag skall återkomma med ett kriterium för att försvara detta ställningstagande. Som en logik för mänskligt handlande och beteende skiljer de sig emellertid påtagligt från en rad andra saker vi kan se som handlingslogiker, det vill säga andra förhållanden som på ett eller annat sätt är tvingande för mänskligt handlande. Preferensordningarna ovan är ju mycket abstrakta i meningen innehållsmässigt tomma, något som inte är det vanliga i fråga om handlingslogiker. De kan, som vi ska se i sista avsnittets diskussion, appliceras i en rad reella sociala sammanhang. Det betyder emellertid inte att de kan förekomma oberoende av historiska och kulturella betingelser. Olika system tar fasta på olika utfallslogiker och detta sker inte oberoende av kontext även om logikerna i sig själva tycks innehållsmässigt tomma. Andra handlingslogiker är betydligt snävare, betydligt mer beroende av sina kontexter. Låt mig påminna om två sådana mycket välkända sociologiska analyser som kan beskrivas som handlingslogiker.

Den första är Max Webers idealtyp om legal ämbetsutövning.[30] Webers diskussion är alltså idealtypisk, vilket i de flesta tolkningar betyder att han formulerar något som skulle fungera under helt rationella förutsättningar.[31] Det betyder att en idealtyp naturligtvis inte behöver finnas reellt, det vill säga existera i den sociala verkligheten. Talar vi om handlingslogiker, måste emellertid dessa finnas, i varje fall i så måtto att man kan hänvisa till dem för att motivera sitt beteende, även om man kanske inte kan ge en fullständig eller logiskt sammanhängande formulering av dem. En idealtyp är ett analytiskt instrument "utanför" verkligheten, medan en handlingslogik befinner sig *i* en social verklighet Föreställningen om "legal ämbetsutövning" är därmed något som finns både "utanför" och "i" den sociala verkligheten Det är ju nämligen påtagligt att man kan tala om en byråkratisk logik i såväl mening av analysinstrument, som något som är *tvingande* för människors handlande, något som får dem att göra saker de själva, som individer eller som medmänniskor eller samhällsvarelser möjligtvis inte accepterar eller gillar, men en logik som likväl böjer och formar deras handlingar. Byråkraten kan beklaga det han

tvingas göra som byråkrat, han kan anse det vara orättvist, felaktigt utifrån värden som inte bara han utan hela samhället omfattar, men han kan likväl inte frångå sin handling: systemets logik tvingar honom till detta.[32]

Foucaults diskussion, en andra påminnelse, av det han kallar "kroppens ekonomi" [33] förlägger nästan helt denna logik till något *i* samhället, till något styrande, något man kan upptäcka. "Kroppens ekonomi" har att göra med samhällets grunder, speciellt det franska 1600- och 1700-talen, för bestraffning av brott. Hans välbekanta huvudpoäng är det skifte i straffets logik som ägde rum mellan cirka 1760 och 1830. Sedan mitten av artonhundratalet är de viktigaste straffdimensionerna de inskränkningar ett lagsystem kan göra i en människas tillgång till och användning av tid och rum. Fängelset är därvidlag det avgränsade rummet och den bestämda, eller obestämda, tidsmängd som en människa inte själv tillåts rå över. Av olika skäl som vi här inte behöver gå in på var dessa dimensioner inte särskilt aktuella under sjuttonhundratalet, utan brott bestraffades bara eller i huvudsak över den skyldiges kropp. Genom brottet hade samhället skadats och kompensationen för brottet var att återställa samhället i det skick det var före brottet. Denna skada på samhällskroppen kunde bara kompenseras, läkas, genom att motsvarande, eller motsvarande stor, skada påfördes och därmed övertogs av den skyldiges kropp. Lemlästning, dödsstraff och olika former av kroppslig stigmatisering var därför de vanligaste straffen, något som naturligtvis förde med sig ett rättsligt problem eftersom brottens gradering kunde ske endast utifrån de olika möjligheterna till kroppslig bestraffning.

Den byråkratiska logiken och kroppen som ekonomi är alltså tvingande såväl för mänskligt tänkande som mänskligt handlande. Är det så att man befinner sig i system där dessa omfattas, det vill säga där systemet faktiskt är uppbyggt på basis av dessa logiker, kan man inte som enskild handlande undandra sig deras konsekvenser. Man måste följa byråkratins regler. Sätter man sig över dem gör man sig skyldig till tjänstefel, med konsekvenser för ens egen fortsatta tillvaro. Eller, principiellt och på sikt, kommer systemet att hotas till sin form eller existens. Utgår man från kroppens ekonomi som logiken bakom straffutmätning – man måste på sin kropp påta sig det brott man begått, för att brottet ska utplånas ur samhällskroppen – kan man inte plötsligt döma någon till samhällstjänst eller böter.

Häri ligger ett avgörande viktigt kriterium för det vi avser med handlingslogiker till skillnad från rationalitet i största allmänhet. Handlingslogiker är kontextuella, medan rationaliteten är icke-kontextuell. Det som är rationellt står över speciella, tillfälliga innebörder i händelser och handlingar. Det vill säga, man kan applicera rationalitetskriterier oberoende av vilka situationer det rör sig om, oberoende av *vilka* människor som utför de handlingar vi studerar, oberoende av *var* de gör

detta, och oberoende av i *vilken tid* de gör det. Handlingslogiker kan inte på samma sätt höjas över det kontextuella, i och med att de befinner sig *i* samhället. Detta är, i varje fall tills vidare, mitt huvudkriterium på en handlingslogik. Olika system använder därmed också *olika* handlingslogiker och ska man kunna agera gentemot dessa system eller deras företrädare måste man *veta*, faktiskt veta, utifrån vilken logik de agerar.[34] Något sådant går aldrig att avgöra a priori. Det kan endast avgöras på basis av att vi har sociala erfarenheter och faktiska kunskaper om det system vi närmar oss. Det finns inga allmänna handlingslogiska kriterier som kan användas oberoende av kontext. Att en handlingslogik alltid är kontextuell innebär också att man inte kan undvika att beakta dess sociala "substrat", de personer, de grupper eller de system som bär upp logiken, som omfattar den och försvarar den. Handlingslogiken kan aldrig befinna sig i något tomrum utan endast förekomma och få betydelse i konkreta sociala sammanhang.

En konsekvens av detta är att eftersom handlingslogiker bärs upp av samhandlingssystem av vilka vi är beroende av många, kännetecknas vår tillvaro av att vi går *in i och ut ur* olika handlingslogiker. Handlingslogikerna finns inte som attityderna, ideologierna och rationaliteten inom oss. De finns därute och väntar på oss.

Detta blir också tydligt i fråga om de handlingslogiker vi arbetar med här, det är dessa egenskaper som avgör dem som handlingslogiker, trots att de till sin utseende är mer innehållsmässigt tomma än våra exempel om den byråkratiska logiken och kroppens ekonomi. Likväl kan man aldrig dra a prioriska slutsatser om dem. Står man inför ett system, vilket som helst, måste man faktiskt *veta*, ha exakt kunskap om, hur detta system hanterar dessa logiker. Och härvidlag finns ingen självklarhet.

Några illustrationer

Diskussionen ovan har varit kategorisk och analyserat abstrakta system karakteriserade av den ena *eller* den andra handlingslogiken. Reella samhandlingssystem kan inte utan stora risker för sitt fortbestånd byggas upp uteslutande kring den ena eller den andra utfallslogiken. Som vi redan påpekat skulle ett system i det ena fallet dra på sig mycket stora kostnader i förlust av kapacitet och kompetens samt förlora i social "vitalitet", i det andra fallet riskera att upplösas som avgränsat system. I reella system måste därför båda logikerna komma till uttryck.

På liknande sätt är logikerna inte entydigt åtskilda i reella sociala situationer. I sådana tillkommer ju dessutom en rad förhållanden som i analysen ovan lämnats helt åt sidan, men som naturligtvis är betydelsefulla. En maxilogik får ju delvis annorlunda konsekvenser om man varierar den *tid* – att inte acceptera ett nej som ett svar till exempel – under vilken man använder den. Att använda den under mycket

kort tid för att sedan återgå till en minilogik, sker ju ofta i uppfostringssituationer eller som ett enstaka led i en förhandling. Det omvända – att för en kortare tid använda en minilogik – är ju det som kan beskrivas som "övertalning" eller i vissa fall "lirkande". Det betyder att båda logikerna måste ha tillgång till en uppsättning *återtagandemekanismer*, mekanismer som i all synnerhet används för att återta uteslutningar och likvideringar utan att logiken och systemet störs. På samma sätt måste vissa mekanismer kunna reglera byten av utfallslogik, så att inte konsekvenserna för systemets kontinuitet blir helt ohanterliga. En ytterligare variabel sida i reella situationer är naturligtvis hur många avvisanden B gör av A:s handlingsförslag innan han finner anledning att "likvidera" A ur systemet. I diskussionen ovan likvideras A omedelbart för maxilogiken och aldrig för minilogiken, något som i de flesta reella situationer knappast är tänkbart.

Det betyder att den samtidiga närvaron av båda logikerna i ett reellt system förutsätter en rad förhållanden som inte alls diskuterats ovan, och som inte heller kommer att diskuteras nedan i denna artikel. Nedanstående diskussion är alltså inte avsedd att vara utförlig eller systematisk utan endast att *illustrera* de två logikernas kombinerade genomslag i en rad reella och mycket vanliga situationer, samt att försöka skissera några av de dimensioner som används för att hantera båda logikerna inom samma system.

Det är uppenbart att reella sociala system vanligen byggs upp i form av kombinationer av de två logikerna. Båda har ju såväl organisatoriska fördelar som framförallt påtagliga risker och nackdelar i sina rena former. Detta leder emellertid till ett uppenbart problem: *hur skall systemets aktörer veta när den ena eller den andra utfallslogiken gäller? Vilka är de möjliga medierna för att förmedla sådana kunskaper?* Utan dem blir ju risken för felhandlingar överväldigande.

Ta till exempel en vanlig arbetsorganisation. I en sådan finns i regel någon form av formell beslutsgång eller ordergång även om denna kan vara dold under tjocka lager av kollegialitet och kamratlighet. Någon person har rätt att beordra en annan person att utföra det ena eller det andra, och denne andre har då motsvarande skyldighet att se till att detta blir gjort. En sådan formell ordergång, tydligast genomförd i disciplinära organisationer som exempelvis militären men i princip förekommande i alla organisationer, fungerar enligt en maximilogik. Den beordrande förväntar sig en rent mottagande nästahandling från den beordrade, och de flesta organisationer har någon form av definitiva regler för vad som gäller vid frappanta avvikelser från detta. I det militära är ju ordervägran ett av de avgörande brotten som renderar kraftiga sanktioner och i vanliga arbetsorganisationer är ju det som kallas arbetsvägran något som betecknas som "saklig grund" för uppsägning, även om det naturligtvis finns förhandlingsutrymme också kring en sådan sak.

Det är emellertid få organisationer som inte kombinerar maximilogiken med en minimilogik, det vill säga ger utrymme för att kräva nyhandlingar i stället för utstötning. Skälen för detta är uppenbara. En arbetsorganisation av vilket slag som helst har naturligtvis inte råd att göra sig av med sina aktörer hur som helst. Aktörerna besitter ju ofta kapaciteter som är avgörande viktiga för organisationen och som skulle dra med sig stora kostnader att ersätta. Dessutom skulle ingen organisation klara av den informationsförlust eller informationsbrist som skulle bli fallet om dess aktörer inte kunde riskera att göra invändningar, komma med motargument och mottolkningar, eller begära alternativhandlingar.

Men problemet återstår. Hur ska systemets aktörer kunna veta när det är den ena eller den andra logiken som gäller? Det är svårt att se att principsvaret skulle kunna vara annat än att systemet måste använda en uppsättning medier som *synliggör* vilken logik som gäller.

Det betyder att kombinationen av logiker kan göras på flera olika sätt. En vanlig principiell variant har med *hierarki* att göra, i så måtto att maximilogiken gäller mellan olika hierarkier i form av makt, medan minimi gäller *inom* en hierarki i form av solidaritet. Gäller det att främja minimilogikens konsekvenser blir det instrumentellt att minska antalet hierarkiska nivåer och gäller det att främja maximi gäller det omvända.[35] Den organisatoriska nedbrytning av organisationer man kunnat se inom i synnerhet näringslivet de senaste 15 åren är mycket påtagligt av denna karaktär. I och med att man separerat stora organisationer till mindre enheter och dessa i sin tur ned till resultatenheter, har hierarkierna reducerats drastiskt. Detta har också fört med sig, liksom de förutsatt, helt nya former av informationshantering inom dessa organisationer. Inom resultatenheterna blir alla aktörer väsentliga på ett sätt de överhuvudtaget inte varit tidigare.[36]

En annan kombinationsvariant är förekomsten av speciella *arenor*, där endast en av logikerna får användas. Vanliga sådana för inventering av information och alternativhandlingar är sammanträdet, "korridoren" eller "de rökfyllda rummen". Ett sammanträde är instrumentellt inriktat på den verksamhet som bedrivs inom systemet, varför i regel även andra mer öppna arenor förekommer. Inom det militära är mässen en sådan arena där endast minimilogiska handlingsutfall gäller och där annat är ett uppenbart brott mot regelverket. Maximiutfall får där mer karaktär av skämt än av realitet, även om de naturligtvis också kan vara påminnelser om att arenan är begränsad. Inom andra arbetsorganisationer är det kafferummet eller puben som får denna karaktär, för att inte tala om festen som ett tillfälle till skifte av handlingslogik. På dessa arenor sker alltså ett logikbyte, om än informellt, så att avvisande nästahandlingar kan presenteras utan några negativa sanktioner. Sådana arenor är naturligtvis också medvetet inplacerade i de flesta organisationer. Det

måste finnas tillfällen då all information, alla överväganden, all kritisk verksamhet måste fram för att kunna vägas mot varandra, i annat fall skulle en organisation inte överleva.

En exempel på användningen och betydelsen av olika arenor för att kombinera de två logikerna kom till uttryck för en tid sedan av regeringens samordningsminister, där denne ondgjorde sig över att någon eller några ministrar gått ut och fört en diskussion över EMU avvikande från regeringens dåvarande tysta linje. Ministerns argumentering var här belysande utifrån våra logiker. Inom regeringens slutna rum, hävdade han, kan vilka diskussioner som helst få förekomma. Där rådde med andra ord utan problem en minilogik, och nyhandlingar kunde utkrävas eller tillåtas i vilken utsträckning som helst. I det öppna rummet, inför offentligheten, gällde emellertid en benhård maxilogik: där fick inga avvikelser från den officiella linjen förekomma utan varje nästahandling var i förväg godkänd och accepterad.

I fallen med arenor konstitueras dessa ofta av *tids- och rumsavgränsningar* för att avgöra när olika logiker ska gälla. Regeringens sammanträdesrum markerar tillåtelsen av en minilogik på samma sätt som det konkreta kafferummet. Att gå in i kafferummet signalerar möjligheten att föra en annan diskussion än i arbetsrummet. Arenan kan emellertid också konstitueras *diskursivt och tillfälligt*. Utropet "Nu är det kaffe!" är en markering att man, oberoende av rum och tid, går in i en situation där minimilogiken gäller, och där användningen av den andra logiken blir fullständigt fel. Vissa sådana uttryck har till och med fått en sorts kodifierad form som exempelvis "fem minuter" inom arbetslivet eller "pax" ifråga om barns lekar. Ytterligare sådana tillfälligheter kan indikeras genom olika markörer. Att äta tillsammans eller röka tillsammans markerar minilogiska relationer. På samma sätt gäller minilogiken när polisen, i amerikanska filmer, tar av sig mössan.

Trots denna mycket skissartade exemplifiering är det inte svårt att konstatera vilken mängd former dessa medier kan anta. En uppenbart variabel sida i detta är att medierna skiljer sig i hur fastlagda eller etablerade de är och med andra ord hur fastlagd logikernas synlighet är. Vissa medier kräver stora sociala investeringar för att kunna användas som exempelvis makt och hierarkier. De kräver ett socialt institutionsbyggande för att överhuvudtaget fungera. Andra medier speciellt de diskursiva och tillfälliga kan ändras hur som helst, även om också de skiljer sig åt. Vem som helst på arbetsplatsen kan inte ropa "Nu tar vi fem minuter.", medan vilken lekdeltagare som helst kan ropa "pax".

Ett helt annat sätt att klara av problemet med aktörernas kunskap om vilken logik som ska gälla är att utmönstra alternativen, att se till att endast en logik kan komma i fråga.

För vissa typer av sociala system tycks maximilogiken vara den enda möjliga. Det

gäller i synnerhet sådana system man kan kalla instrumentella, till exempel systemet med bussförbindelser eller, fast betydligt mer komplicerat och tvetydigt, systemet med pengar. För bussförbindelser finns det maxilogiska handlingsförslaget enkelt tillgängligt i busstidtabellen, som fastslår att de som vill ta del av bussystemet helt enkelt får lov att acceptera vad tabellen säger: systemet är inte öppet för krav på alternativhandlingar. Vad gäller systemet med pengar är det naturligtvis mer komplext. Varje enskild transaktion, som när jag köper min mjölk, förutsätter ett stabilt penningvärde[37] – de som ingår transaktionen måste acceptera det värde som ges, och vare sig köparen eller säljaren kan ändra på detta genom egna åsikter om vad kronan är värd.

I båda fallen gäller att dessa system måste fungera i stort sett fullt ut, det vill säga de fungerar endast under full acceptans, maximilogiskt, och acceptansen förutsätter i sin tur att de fungerar. Om de allmänna bussarna inte kommer, eller om de kommer till synes helt slumpmässigt finns det ju ingen anledning att gå och ställa sig vid hållplatsen, då får man hitta på något annat, och kommer det inga människor till hållplatserna kan man ju lika gärna dra in bussarna. Om de pengar med vilka jag vill betala för varor eller tjänster inte accepteras av dem jag begär tjänster eller varor av, som i det ockuperade Tyskland 1945, får man gå över till att betala med cigarettpaket eller något annat. I så måtto har dessa system inga problem med vilken logik som ska gälla. De har en gång för alla klargjort detta.

Samtidigt är det naturligtvis så att sådana klargjorda, fungerande system enbart genom sin existens kan lämna utrymme för minimilogiska system. Just genom att alternativhandlingar är uteslutna ur det givna systemet blir ett nytt system, ett mer tillfälligt sådant, baserat på alternativhandlingar möjligt. Om nattbussen går sin givna bana vid givna tidpunkter kan naturligtvis den driftige köra före bussen och plocka upp kunder utifrån andra förhandlade villkor. Likaledes om alla tjänster och varor är prissatta och reglerade, kan det enkla bytet av tjänster eller varor ge utrymme åt en helt ny förhandling, där alternativhandlingar kan värderas.

Att ersätta penningsystemet med cigarettpaket är ju emellertid knappast vad som sker i vardagslag, eftersom det vanliga ju inte är att systemen brakar fullständigt samman. Det som i stället vanligtvis inträffar är att ett instrumentellt system fungerar lite sämre – bussarna missar tiden kanske bara en gång i veckan, valutan brakar inte samman men kännetecknas av en viss inflation. Det är inte särskilt farligt även om det är opraktiskt. Det finns ingen anledning att sluta åka buss för den sakens skull och det finns heller ingen anledning att börja betala för sig med annat än pengar.[38]

Det som i stället händer är att maximistrategin förbinds med en uppsättning försäkringar eller tilläggsvillkor, det vill säga en uppsättning möjliga alternativhand-

lingar. Det blir rimligt att ha en bil färdig i närheten om det skulle visa sig att det var just den här morgonen bussen inte dyker upp. Det blir rimligt att gardera sig för inflation genom tilläggsvillkor till betalningar. Detta är naturligtvis inga märkvärdigheter – det är svårt att bygga instrumentella system som är sådana att krav på och förslag till alternativhandlingar inte behövs.

Låt mig i all korthet avsluta dessa försök till illustrationer med ytterligare en principiell variant av kombinationen mellan de två – disciplinär vetenskap och professionalism – något som också är en illustration av hur aktörer blir införstådda med vilken logik som gäller i vilka sammanhang.

I vetenskapen och professionerna gäller att de har att hantera en uppsättning symboliska försanthållanden kring en viss verklighet som de är engagerade i. Utifrån denna verklighet är en uppsättning gränser satta gentemot vilka verksamheter man får rikta krav på alternativhandlingar, och gentemot vilka man inte får det.

Gränserna är härvidlag systematiskt dragna på olika sätt , vilket blir tydligast synligt för de professioner och vetenskaper som delar en i någon mening samma verklighet. För professioner, för läkare, apotekare, sjuksköterskor etc, är gränsen dragen så att minirationaliteten, medgivandet om alternativhandlingar eller kravet på sådana, kan komma ifråga endast för det rent tekniska handhavandet, de tekniska konsekvenserna, av kunskaperna om denna verklighet. Apotekaren kan diskutera, kan kräva alternativhandlingar kring den tekniska distributionen av penicillin, men kan inte diskutera sådana kring frågan om huruvida patienter bör ha penicillin eller inte. Att på så sätt gå över den gräns där krav på alternativhandlingar är tillåten är något som leder till exodusliknande åtgärder: man kan prickas för tjänstefel; man kan förlora sin legitimation som apotekare, läkare etc och därmed förlora sin tidigare rätt att kräva alternativhandlingar inom ett angivet område.

För vetenskapen som tänkes producera de kunskaper som konstituerar dessa verkligheter är dessa gränser dragna annorlunda.[39] Vetenskapen kännetecknas av en minimilogik vad beträffar själva kunskapsproduktionen. Seminariet, den vetenskapliga diskussionen, överflödar av handlingsförslag och krav på alternativhandlingar vad gäller bestämningen av ny kunskap. Men även för vetenskapen finns en ram utanför vilka utstötning och likvidering kan äga rum, där alternativhandlingar inte är tillåtna, även om sanktionerna skiljer sig från de professionella. Hamnar man utanför denna gräns i sina försanthållanden och i sina krav på alternativhandlingar riskerar man denna utstötning. Utanför denna gräns börjar omedelbart maxilogiken att gälla, och enbart det förhållandet att man överträder gränsen leder till ovillkorliga krav på korrektion.

I det svenska sociologisamfundet var detta något som inträffade för exempelvis Bertil Pfannenstill i början av femtiotalet, då han representerade en sociologi utan

förankring i den dåvarande svenska disciplinen.[40] Ämnet var nytt och gränserna för vad som kvalificerade som sociologisk kunskap och sociologisk kunskapsbildning var snävt dragna. Pfannenstill, hemmahörande i den klassiska europeiska traditionen, kom att utmanövreras från alla positioner inom svensk sociologi. [41]

Den lösning på aktörernas kunskapsproblem som alltså här aktualiseras skiljer sig från de ovanstående. I dessa fall är det således inte hierarkier eller olika arenor som utgör medier för att avgöra vilken logik som används, utan *etiker och sociala institutioner*, där man helt enkelt får lov att lära sig vad som gäller och där moraliska sanktioner är förbundna med felhandlingar.

"Monolitiska" system

Låt mig avslutningsvis skissera ett annat sätt att illustrera de två utfallslogikerna. Hur skulle samhandlingssystem *enhetligt* och *ensidigt* präglade av logikerna agera gentemot varandra? Hur skulle för det första sådana system se ut? Och kan man hitta några empiriska motsvarigheter till dem?

Vi kan alltså skilja på två typer av system. I system präglade av minimilogik skiljer man markant mellan krav på alternativ och utstötning som nästahandlingar. Det är ett system som deklarerar att *det förhållandet att du inte helt är med mig inte behöver betyda att du är emot mig*, eller med en annan formulering, *det förhållandet att du inte är med mig nu säger ingenting om vår relation i nästa handlingssituation.* Systemet skiljer alltså radikalt mellan att gå emot någon och något, å ena sidan, och att likvidera eller stöta ut denna någon ur systemet, å andra sidan. Det avgörande viktiga i ett sådant system är att etablera garantier mot social likvidering, vilket är detsamma som att etablera garantier för framtida möjliga allianser. Detta innebär att ett sådant system söker lösa uppkomna konflikter, såväl internt som externt, genom förhandlingar.

Det är inte alldeles lätt att hitta ensidiga exempel på denna typ av system, av naturliga skäl som vi argumenterat för ovan. Sådana system har en tendens att lösa upp sig själva. Det man får lov att tänka sig är ett system med hög grad av rangnivellering, stadigvarande eller tillfällig, som en bystämma, ett vetenskapligt seminarium, m.m. Det vill säga ett system där informationsflödet är fritt och där förslag kan accepteras eller förkastas utan att systemet bryts sönder. Det enda mer omfattande exemplet på detta från politikens värld är förmodligen den till ordstäv bekanta polska riksdag som förelåg mellan 1652 och 1791 och som genom adelns *liberum veto* omöjliggjorde all form av politiskt handlande och som därmed starkt bidrog till landets upplösning. Det annars mest självfallna exemplet faller naturligtvis utanför här, eftersom det är fiktivt och i sin reella framtoning annorlunda,

nämligen föreställningen om marknaden.

Den andra typen av system präglas i stället helt av maximilogik, vilket ger underlag till en strategi där "krav på alternativ" som nästahandling uppfattas ligga mycket nära negligering och likvidering. "Krav på alternativ" blir ett gränsfall av krav på förkastande av såväl handling som aktör. Det är ett system som deklarerar att *om du inte är för mig är du mot mig*. Det avgörande viktiga i ett sådant system är att etablera garantier för mottagande som nästahandling, garantier för acceptans. Ett sådant system har liten förhandlingskapacitet, såväl externt som internt.

Det paradigmatiska exemplet för denna typ av system är sekten, den religiösa, politiska, terapeutiska eller vetenskapliga. Inom sekten är det avgörande för sektmedlemmarna att anpassa sina handlingar så att man vet att de mottages och accepteras. Att få en handling förkastad eller att kräva en alternativhandling är ett tecken på bristande lojalitet, bristande tillhörighet, eventuellt förräderi och kan endast lösas genom någon form av rättegång, utstötning eller i lindrigare fall tillrättavisning eller självkritik.[42]

De två systemen skiljer sig åt i sina respektive sätt att fungera. En avgörande sida härvidlag är att det maximilogiska systemet har svårare att upprätta konventioner som kan gälla över ett större antal personer.[43] För att kunna garantera plus som nästahandling, måste kontrollen inom ett sådant system vara stark, vilket medför att *bestraffningarna* måste vara påtagliga, och ju större systemet är desto kraftfullare måste denna kontroll agera. Den starkaste bestraffningen härvidlag är likvidering ur systemet. Konventionerna blir därför drastiska och få eftersom de endast är inriktade på acceptans eller icke-acceptans. Ett sådant system förutsätter också i varje fall *en* avgörande rangskillnad inom systemet. Det måste finnas någon rang som utövar kontrollen och avgör bestraffningarna.

I det minimilogiska systemet behöver konventionerna inte vara lika drastiska. De syftar endast till att undvika likvidering och kommer därför att kunna omfatta ett större handlingsområde och kan därför också innesluta en större mängd aktörer. Den viktigaste kontrollåtgärden är härvidlag *belöningar* för att motverka likvidering. Systemet kan också i betydligt större utsträckning bygga på informella regler och institutioner som är förhandlingsbara, som inte dekreterar vissa versioner.

Frågan i detta avsnitt är hur dessa två typer av system kan mötas. Vad händer exempelvis i ett minimilogiskt präglat samhälle, om där uppstår maximilogiska system och omvänt? Vilka möjliga strategival har aktörerna i de två systemen?[44]

Vad betyder det att agera utifrån en minimeringslogik inför ett system präglat av en maximilogik. Det enklaste svaret är naturligtvis att det inte går, att det maxilogiska systemet kommer att försvara sig självt och att de egenskaper detta system har är specifikt anpassade för att möta just denna typ av handlingar. Maxilogiska

system har alltså sällan några svårigheter att slå tillbaka eller bemöta sådana handlingar något som ofta sker i en sorts *katharsisprocess*, så länge systemet kan uppbåda den kraft som behövs till detta. Det är här man finner de stalinska förräderirättegångarna liksom olika varianter av utplånande självkritik.[45] Frapperande i sådana sammanhang är ju också det ofta uppenbara behovet av sådana processer i denna typ av system, i trots mot andra värden. De stalinska utrensningarna slog ju hårt såväl mot ekonomin som mot styrkan i det militära försvaret. Systemet förefaller behöva processerna för att vitalisera lojaliteten.

I den omvända situationen har systemet en besvärligare uppgift. Hur reagerar ett system präglat av minimilogik på en maximeringsstrategi? Eftersom den första typen av system är uppbyggt på att endast motverka likvideringsresponser har systemet svårt att hävda sig mot maximilogiken. Ur ett minilogiskt systems perspektiv kan ju, inom vissa gränser, endast krav på alternativhandlingar resas mot det maxilogiska systemets handlingar, krav som detta system definitoriskt kommer att bortse från. Det minilogiska systemet har svårt att ens likvidera dem som själva agerar för likvidering. Det betyder att om en maximeringsstrategi skulle växa sig stark står systemet inför en mycket svår uppgift att klara av.[46] Ett minilogiskt system riskerar att inte ha några motmedel mot maxistrategier. Det här är ju ett av de problem den demokratiska italienska staten stått inför vid kampen mot maffian: hur ska man med demokratiska medel bekämpa en icke-demokratisk fiende.

I fråga om politiskt svaga maximeringssystem kan det övergripande systemet ta till en svag form av likvidering genom att marginalisera dem inom systemets ram, det vill säga man bryr sig helt enkelt inte om dem, man låter dem vara.[47] Växande maximeringssystem riskerar därmed det övergripande systemets sönderfall. Kombinationen av en grupp som hävdar att är du inte för mig är du mot mig med en som i stället accepterar att alla inte kan älska alla här i världen saknar egentligen lösning. Ett belysande fall på makronivån är dagens Israel med dess kamp mellan sekulära grupper inställda på politisk förhandling och religiösa, teokratiska grupper för vilka inga förhandlingar är tillåtna,[48] där inte en kvadratcentimeter helig mark får släppas, och där inte ens arkeologiska fynd kan accepteras om de strider mot Thoran.[49]

Den strategiska valsituationen är med andra ord inte särskilt stor för någondera parten. Logikernas olikheter tvingar i värsta fall fram en situation utan lösningar.

Avslutning

Illustrationer är naturligtvis inte belägg men det har knappast heller varit belägg vi sökt efter ovan. Vad skulle egentligen beläggas? Att dessa logiker förekommer i alla sociala samspel torde vara svårt att förneka och några särskilda belägg för deras existens gör varken till eller ifrån. Det är inte på den punkten en argumentation måste rikta in sig.

Det avgörande för en analys är i stället logikernas teoretiska användbarhet, deras fruktbarhet. Är det så att man genom dem kan såväl lösa upp en rad sociala förhållanden i deras beståndsdelar, liksom binda samman dem genom att sammankoppla dem med deras gemensamma grund, har man visat att dessa logiker är kraftfulla teoretiska instrument. Kraften i ett sådant instrument består ju av kombinationen av hur enkelt instrumentet är att använda och hur mycket, helst olikartade förhållanden som det kan appliceras på.

Teoretiskt har syftet med uppsatsen varit att påbörja en diskussion där handlingsbegreppet kan länkas till begrepp på en mer övergripande nivå. Det är för den uppgiften jag tror begreppet handlingslogik kan fylla en viktig roll. Med analyser som kombinerar handling och handlingslogik blir inte längre handlingarna ensartat lokaliserade till aktören, till dennes preferenser och föreställningar utan till sammanhang som ligger utanför den enskildes kontroll.

Ovanstående diskussion får ses som en första antydan i den riktningen.

Noter

[1] Monaderna är Leibniz lösning på det ontologiska substansproblemet, där han föreställer sig att vi alla utgör eller befinner oss i en sorts immateriella ballonger utan förmåga att nå utanför dessa.

[2] Denna tanke är jag självfallet inte ensam om utan den har utvecklats i olika riktningar av flera författare, till exempel Mary Douglas. Som jag kommer att framhålla nedan kommer jag emellertid i denna artikel inte att försöka positionera denna ansats gentemot övriga.

[3] Foucault (1987).

[4] Dock är den inte mer främmande än att den används av såväl Dag Österberg som Ottar Brox. Se Österberg (1975: 40–55) samt Brox (1991: 105–118.)

[5] "En social handling, som även kan innefatta underlåtenhet att handla eller samtycka, kan vara orienterad mot andras tidigare, nuvarande eller i framtiden förväntade beteende...", Weber (1983, bd 1, s 16.)

[6] För en genomgång av de grundläggande handlingsbegreppen i sociologin se Mohammadrafi Mahmoodian (1997).

[7] I och med detta förs en mycket stor grupp sociala handlingar undan, den som kan beskrivas som "erbjudanden om samhandlingar" liksom naturligtvis "avvisanden av samhandlingserbjudanden". Diskussionen begränsar sig således till handlingar där sannolikheten för svarshandlingar inte bara är hög, utan där det finns erkända och distinkta krav på en svarshandling.

[8] Det är viktigt att göra klar en läsförväntning inför texten nedan. Mitt språkbruk har en anklang av den riktning som kallas *rational choice*, vilket dock inte betyder att jag gör anspråk på att arbeta inom denna riktning – till det saknar jag såväl förutsättningar som kunskaper. Likheten ligger i själva språkbruket som mycket lätt glider åt det hållet så snart man försöker diskutera handlingar på ett lite mer analytiskt sätt. Vissa distinkta skillnader kommer att framgå och påpekas nedan.

[9] Jag är inte omedveten om det lätt antropomorfa i en diskussion som denna. Jag vill emellertid försvara sättet att skriva just som en kortform , som en ersättning för snårigare formuleringar.

[10] Det som naturligtvis faller utanför denna karakteristik är handlingar baserade på rent sinnelagsetiska överväganden.

[11] Se till exempel Nigel Dodd (1994). Att det egentligen är mycket trassligare än så framgår i Viviana Zelizer (1994).

[12] I det Weberska handlingssystemet gäller detta för de värderationella, de emotionella och de traditionella handlingarna. En av poängerna med en rational choice-ansats är möjligheten att se och analysera denna typ av handlingar som samtidigt intrinsikala och instrumentella, även till synes intrinsikalt grundade handlingar har en instrumentell sida.

[13] Frågan om förtroende och tillit har vuxit inom sociologin de senaste 15 åren. Följande är blott ett urval av bidrag: Luhmann (1979), Barber (1983), Gambetta (1988), Giddens (1990), Misztal (1996).

[14] Vad detta betyder i fråga om pengar se Burns (1997).

[15] Detta har ju varit ett av de avgörande problemen med alla penningsystem. Senast, historiskt sett, gällde detta introduktionen av sedlar, där ju diskrepansen mellan det nominella värdet och värdebärarens egenvärde alltid är frapperande. Se t ex för genombrottet av en övergripande dollar Carruthers and Babb (1996).

[16] Det är kring detta Diego Gambetta lägger sin formulering av förtroendeproblemet: "/Trust/ is a device for coping with the freedom of others" (Gambetta 1988:219).

[17] I Asplund (1987), utreds en rad olika fall kring det jag här kallat nuhandling och nästa-handling. Sådana handlingar är vanliga och utan större konsekvenser *utanför* samhandlingssystem, ett snabbköp är ju exempelvis en oändlig mängd handlingserbjudanden som väntar på sina svarshandlingar. *Inom* ett samhandlingssystem får de däremot omfattande konsekvenser.

[18] En påfallande sida av den moderna tillvaron är naturligtvis den enorma utvecklingen av såväl system som förväntningar om svarsberedskap från alla organisationer och individer i samhället. För ens egen del blir ju utsikterna att hålla sig undan försvinnande små. Ett enkelt exempel är ju de nya telefonerna där man kan se vem som har ringt, varför man inte längre kan låtsas inte ha hört signalen om man inte hör av sig: det vill säga mängden Akt1 ska i princip utlösa en lika stor mängd Akt2, i och med att de tekniska hindren för Akt1:s genomslag försvinner.

[19] Se exempelvis Erik Ringmars avhandling om orsakerna till Sveriges inträde i trettioåriga kriget (Ringmar 1996).

[20] Hirschman (1970).

[21] Det betyder inte nödvändigtvis att det ur ett längre tidsperspektiv, eller ur ett systemperspektiv, är den optimala responsen. "Acceptera" och "konfirmera" medför på sikt risken att systemet förlorar nödvändig information, och därigenom dynamik. Denna iakttagelse kan man finna redan hos Turgot, och utgör för honom underlag för en rad sociologiska reflektioner.

[22] "Den 5 januari 1895 bildade soldater med påskruvade bajonetter fyrkant på den franska kadettskolans gård. Epåletter och gradbeteckningar slets av Dreyfus och hans värja bröts sönder. Utanför stod folk och skrek "Död åt juden". Så skickades han till Djävulsön." (Olsson 1975: 10–11).

[23] På denna punkt verkar det ju finnas ett överväldigande belägg inom socialpsykologisk och terapeutisk forskning. Jag avstår emellertid i detta sammanhang från att leta fram referenser angående detta.

[24] Jag tycker inte om dessa termer, eftersom de inte har någon sensiterande kapacitet, men för tillfället har jag inga andra termkandidater. För uttrycket *sensitizing concepts,* se Herbert Blumer (1954). En definitiv svaghet i dem är också att formuleringarna om "maximi-" respektive "minimiutfall" bara har att göra med det omedelbara kortsiktiga utfallet, inte med det långsiktiga, vilket naturligtvis gör själva beteckningarna oegentliga, termen maximiutfall syftar bara på den direkta svarshandlingen. Detta är inte den mest intressanta aspekten på dessa logiker varför en terminologi som tar fasta på logikernas andra egenskaper blir viktig att komma fram till.

[25] Ur ett ekonomiskt perspektiv skulle man kalla en sådan logik *nyttomaximerande.* En sådan beteckning skulle emellertid dölja logikens speciella sociala egenskaper.

[26] Denna logik kan ekonomiskt på motsvarande sätt beskrivas som *kostnadsminimerande.* Men åter är det så att denna beteckning döljer en rad sociala egenskaper hos logiken.

[27] Det mest fruktansvärda exemplet på detta är kanske det sena trettiotalets Sovjet, skenrättegångarnas tid. Se exempelvis Rober Conquest (1989).

[28] Emellertid är det förundransvärt hur snabbt en sådan grupp kan förändras i maxilogisk riktning. Vilka mekanismer som därvid är i farten har jag nu ingen uppfattning om. För ett praktfullt exempel på detta se Irving Janis (1972), där han bland annat diskuterar Kennedyadministrationens beslutsprocess inför Grisbuktsintermezzot. Kennedys stab hamnade inför detta beslut i en uppenbart maxilogisk situation, där mottagande och acceptans blev den enda godkända svarshandlingen och där information i andra riktningar undertrycktes.

[29] Se exempelvis Burns & Flam (1987).

[30] Weber (1983: Bd I, s. 147–149 och Bd III, s 58 ff).

[31] "Economic man" är naturligtvis den mest välkända av dessa. Det är en konstruktion som knappast finns i den reella verkligheten men som hjälper oss att analysera den ekonomiska verkligheten. På samma sätt hjälper oss den Weberska idealtypen om legal ämbetsutövning oss att analysera byråkratier.

[32] För diskussioner av detta se Roine Johansson (1992).

[33] Foucault (1987).

[34] De stora inventeringarna kring detta har ju gjorts av å ena sidan den antropologiska traditionen där olika folkgruppers handlingslogiker har synliggjorts, och å den andra sidan av historievetenskapen, särskilt kanske den typ av historieforskning som brukar sammanfattas som Annales-skolan.

[35] Det betyder naturligtvis inte att de två logikerna ska betraktas som orsak till variationer i fråga om hierarkier. Det finns en rad andra faktorer som också spelar roll här. Men de utgör definitivt en betingelse för möjligheten att tillföra eller avföra hierarkier ur ett system.

[36] Se exempelvis Bengt-Åke Gustavssons kommande avhandling vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet.

[37] Utom i speciella fall där värderingen av penningvärdet utgör själva transaktionen eller är en del av transaktionen. De mest utbredda transaktionerna av det slaget fanns i relationerna mellan öst och väst innan murens fall. Situationen då var ju att värdera tre olika valutor gentemot varandra – en marknadsnoterad västvaluta, dollar eller D-mark, en politiskt värderad valuta, östmark, zlotny eller rubel, samt marknadsvärderingen av denna senare valuta.

[38] Känsligheten härvidlag är dock ganska stor. Det är ju detta som utmärker vad man brukar kalla ekonomins "grå" sektor.

[39] För en utförligare diskussion se Eriksson (1995) .

[40] Se Fridjonsdottir (1987).

[41] Möjligen, eftersom jag inte kan bedöma det, var Sven Grassman ett motsvarande exempel inom svensk nationalekonomi.

[42] Samtidigt utgör sekten ett reellt teoretiskt problem i så måtto att många sekter kombinerar maxilogiken med en vägran att släppa ifrån sig medlemmar, de tillåter med andra ord inte exit som val, och en rimlig fråga är naturligtvis varför.

[43] Om sekten är det paradigmatiska exemplet på ett maxilogiskt system finns det en sorts paradox inbyggd här. Sekten har svårigheter att upprätta konventioner och kontroll av en stor mängd personer, men har samtidigt ambitionen att kontrollera en större mängd handlingar, det vill säga aktörernas hela livsmönster, än vad ett minilogiskt system i regel har.

[44] Dessa frågor hör naturligtvis till de gängse inom demokratiteoretisk diskussion. En intressant empirisk diskussion av detta, som kan formuleras utifrån våra två logiker finns i Robert D. Putnam (1996..

[45] Relevant litteratur inom denna kategori är exempelvis skildringarna av det gamla sovjetsystemet, dvs Koestler, Viktor Serge m fl. En för svenska förhållanden relevant skrift är Torbjörn Säfve (1971).

[46] Det här är ju också en av de klassiska problemställningarna inom demokratiteoretisk diskussion: har man

med odemokratiska medel rätt att göra sig av med demokratins dödgrävare. Denna diskussion nådde naturligtvis sin kulmen i diskussionen av den europeiska mellankrigstiden, se till exempel Herbert Tingsten (1971) och Alf Ross (1968).

[47] Och genomför därmed en sorts svag form av likvidering, som om så behövs kan förklaras vara något annat. Den svenska diskussionen om de nationalistiska sekterna är delvis av denna karaktär.

[48] Exemplet kommet från Göran Rosenberg (1996).

[49] Dagens Nyheter 21 september 1997.

Litteratur

Asplund, J. (1987) *Om hälsningsceremonier, mikromakt och asocial pratsamhet,* Göteborg: Korpen.

Barber, B. (1983) *The Logic and Limits of Trust.* New Brunswick, N.J.:Rutgers U.P.

Blumer, H. (1954) "What is wrong with social theory?" *American Sociological Review,* vol. XIX .

Brox, O. (1991) *Praktisk samfunnsvitenskap. O*slo: Universitetsforlaget.

Burns, T.R. & Flam, H. (1987) T*he Shaping of Social organization: Social Rule System Theory and Its Applications.* London: Sage.

Burns, T.R. (1997) "The Mysteries of Money: The Sociology of Monetary Systems, their Dynamics and Failures" s. 75-138 i Mongardini, Carlo (ed) *Money in Modern Culture,* Rome: Bulzoni editore.

Carruthers, B. & Babb, S. (1996) "The Color of Money and the Nature of Value: Greenbacks and Gold in Postbellum America", *American Journal of Sociology* 101(6): 1556–1592.

Conquest, R. (1989) *Stalin och mordet på Kirov.* Stockholm: Prisma.

Dodd, N. (1994) *The Sociology of Money. Economics, Reason & Contemporary Society.* Oxford: Polity.

Eriksson, B. (1995) "Vetenskapens framträdesformer. En teoretisk skiss," *Vest* 8(1), 17–49

Fridjonsdottir, K. (red) (1987) *Om Svensk Sociologi. Historia, Problem och Perspektiv.* Stockholm: Carlsons.

Foucault, M. (1987) *Övervakning och straff. Fängelsets födelse.* Lund: Arkiv.

Gambetta, D. (1988) "Can we trust Trust?" s 213–237 i Gambetta, D. (red.) *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations,* Oxford: Basil Blackwell,.

Gambetta, D. (ed) (1988) *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations,* Oxford:Basil Blackwell.

Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity.* Cambrige: Polity Press.

Gustavsson, B-Å. (1998) O*rganisering som konst – en studie kring organisationell förändring i text, retorik och mening.* Sociologiska institutionen Lunds Universitet (kommande avhandling).

Hirschman, A. (1970) *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States.* Cambridge, Mass.: Harvard University Press

Janis, I. (1972) *Victims of Groupthink. A Psychological Study of Foreign-policy Decisions and Fiascoes.* Boston: Houghton Mifflin

Johansson, R. (1992) V*id byråkratins gränser. Om handlingsfrihetens organisatoriska begränsningar i klientrelaterat arbete.* Lund: Arkiv avhandlingsserie 39.

Luhmann, N. (1979) *Trust and Power.* Chichester:J. Wiley.

Mahmoodian, M. (1997) *Social Action: Variation, Dimensions and Dilemmas.* Uppsala: Uppsala universitet, Sociologiska institutionen (Diss).

Misztal, B. (1996) *Trust in modern Societies. The Search for the Bases of Social Order.* Oxford:Polity Press.

Olsson, J-O. (1975) *20 århundradet. I 1900–1910.* Malmö: Forsberg

Putnam, R. (1996) *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien.* Stockholm: SNS.

Ringmar, E. (1996) *Identity, Interest and Action: A Cultural Explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years War.* Cambridge: Cambridge University Press.

Rosenberg, G. (1996) *Det förlorade landet.* Stockholm: Bonniers.

Ross, Alf (1968) *Varför demokrati?* Stockholm: Tiden.

Säfve, T. (1971) *Rebellerna i Sverige. Dokumentation, kritik, vision,* Uddevalla: Författarförlaget.

Tingsten, H. (1971) *Demokratins problem.* Stockholm: Aldus/Bonnier.

Weber, M. (1983) Ekonomi och samhälle. Uppsala: Argus.

Zelizer, V. (1994) *The Social Meaning of Money. Pin money, Paychecks, Poor Relief & other Currencies.* New York: Basic books.

Österberg, D. (1975) *Essays in samfunnsteori.* Oslo: Pax.

ABSTRACT

Actions and Outcomes. A Discussion of Two Logics of Co-action.
BJÖRN ERIKSSON

The article takes its point of departure from the three answers Other may give to Ego's acts. Other may receive Ego's act, and by that continue to accept Ego as an actor in the system. Or Other can demand an alternative act, which includes an acceptance of Ego as a continuous actor. Or, Other can reject the act of Ego, and by that also Ego as an actor. Ego is supposed to prefer Other's reception of his act to a demand of an alternative and prefer the demand of an alternative to rejection. In systems of co-action these three answers can be constituted as two different logics of action outcome. The first logic can be looked upon as "profit maximizing" , the second as "cost minimizing" – even if these metaphors rather conceals the different social characteristics of the logics. A profit maximizing logic only accepts the reception of acts and equates demands for alternative acts with rejection of acts and actors. A cost minimizing logic avoids the rejection of acts and actors and equates by that the reception of acts with demands for alternative acts. The article concludes with some discussion of the analytical strength of these logics as theoretical instruments.